

Ez egy előszerkesztett változat; a végleges változat bevezető fejezetként jelenik meg a:

H. Dedek (szerk.), [*A kozmopolita jogtudomány. Essays in Memory of H. Patrick Glenn*](#) (CUP 2022) 3-25.

Ahol a "valódi cselekvés" van: az összehasonlító jogtól a kozmopolita jogtudományig

*Helge Dedek**

I. KOZMOPOLITA JOGTUDOMÁNY

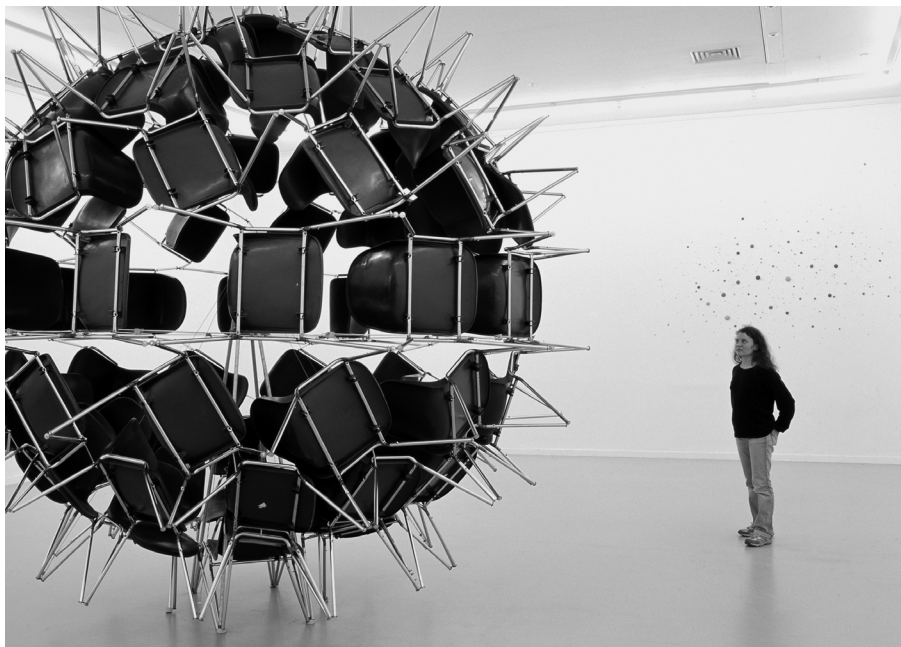
2005-ös *Black Whole Conference* (1. kép) című munkájában Michel de Broin montreali művész székeket rendez szigorú és ünnepélyes fekete gömbbe. A székek, különösen a konferenciaszékek - írja Bernard Schu" tze műkritikus erről a műről - közösséget, kollektív vitát sugallnak; a gömb alakja, amely kezdet és vég nélküli, és amelyben minden szék egyenlő távolságra van a középponttól, úgy tűnik, hogy "nyilvános szférát" és ideális beszédhelyzetet lehetővé tevő feltételeket teremt: "[H]ierarchia megszűnik, és a központi hatalom kiürül".¹ A középpont nem tarthat? Itt a központ üres, és mégsem esik szét semmi.

Elképzelhető-e a jog így, dekoncentráltan, szerves, önfenntartó, mégis nyitott diskurzusként, kezdet és vég nélkül, határok nélkül? Sikeresen elméletileg megragadható-e a hatalom, a hatalom, az erő központi fogalmai nélkül - és kell-e? Patrick Glenn egyike volt azoknak a tudósoknak, akiknek volt ambíciójuk és bátorságuk megpróbálni. A párbeszéd lehetőségébe és a konfliktusok tárgyalásának potenciáljába vetett hite a "hagyomány" fogalmában kristályosodott ki. Hitt egy olyan békés együttélés lehetőségében, amelyben a hagyományok állandó cserét folytatnak, de mégis megőrzik megkülönböztető identitásukat - a hierarchia és az uralom fogalmaitól mentes vízió a hagyományok globális "fenntartható sokféleségéről" (többes számban), amelyben a központ és a periféria közötti megosztottság összeomlott.

A jog "hagyomány(ok)ként" való értelmezése azonban lehetővé tette Patrick számára, hogy egy újabb lépést tegyen. Ő maga az összehasonlító jog diszkurzív hagyományának résztvevőjeként meg akarta szabadítani ezt a problémás részdiszciplínát attól a hagyományos, önmaga által felállított korlátozástól, hogy a nemzetállamok jogi "rendszerit" használja "összehasonlítási egységként", és így a nemzetállamot mint "összehasonlítási egységet".

* Az itt felvetett gondolatok egy részét a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia 2018-as fukuukai kongresszusán tartott plenáris ülésen mutattam be; hálás vagyok az Akadémiának a meghívásért és Vivian Currannek az esemény kezdeményezéséért. A megjegyzésekért, a kutatásban és a szerkesztésben nyújtott segítségért hálás vagyok Jennifer Andersonnak, Alicia Krausewitznek, Amber Lynchnek, Alex McPhailnak és Shona Musimbe-nek.

¹ Bernard Schu" tze, "On Michel de Broin's "Black Whole Conference"" <<https://micheldebroyin.org/en/works/black-whole-conference-i-2>>.

1. KÉP Michel de Broin, Fekete Egész Konferencia (2005). Muse'e d'art contemporain du Val-de-Marne gyűjteménye, Franciaország.

a legfontosabb referenciapontja. Megállapította, hogy a nemzetállamra és annak pozitív jogára való ragaszkodás nemcsak az "összehasonlító jog" megértését korlátozza indokolatlanul, hanem a jogról való nyugati gondolkodás egészét is visszatartja. Amint William Twining is rámutat előszavában,² Patrick javaslata, miszerint a jogot úgy kell konceptualizálni, hogy ne támaszkodjon a nemzetállamra mint referenciapontra, azzal a jogtudományi ambícióval bírt, hogy elméletet kínáljon a jogról, és nem csak az "összehasonlító jogról", különösen a pozitivistá elméletek alternatívájaként.

Patrick célpontja a jogi módszertani nacionalizmus hagyománya volt. Munkájának különösen ez az aspektusa figyelemre méltó érzékenységet mutatott azokkal az elméleti fejleményekkel szemben, amelyek a megelőző évtizedekben kezdték megkérdőjelezni a módszertani nacionalizmust az egyes tudományágakban; és ez az aspektus - úgy vélem - annak a valódi optimizmusnak és a "fenntartható sokféleségnek" keresztüli békés együttélés lehetőségébe vetett hitnek az elméleti tükröződése is, amely Patrickot mint személyt jellemezte. Ebből adódik, hogy ez a könyv érdemben Patrick munkásságának ezen elméleti aspektusaira összpontosít, valamint arra az ambíciójára, amelynek a könyv a címét köszönheti: merete elképzelni a saját *kozmpolita jogtudományát*. Az államiság westfáliai mátrixának tényszerű és elméleti lassú meghaladásának történelmi folyamatában a "kozmpolita jogelmélet", ahogyan azt legeslegutolsó cikkében nevezi

² William Twining, "Előszó", ebben a kötetben.

(2016-ban posztumusz megjelent), "a "kritikai elmélet" szerepét töltené be a normativitás jelenlegi formáinak alternatíváinak bemutatásában, függetlenül azok formáitól".³

Antropológiai szempontból Ulf Hannerz egykor a kozmopolitizmust egy ma már gyakran idézett definícióban úgy írta le, mint "mindenekelőtt egy orientációt, egy hajlandóságot a Másikkal való kapcsolatfelvételre", amely a sokféleség iránti intellektuális nyitottságon alapul.⁴ Ez a meghatározás gyönyörűen érzékelteti azt, ami számomra Patrick Glenn kozmopolita törekvéseit mozgatja; egyben kulcsot ad ahhoz, hogy jobban megértsük az "összehasonlító jog" szerepét ebben a vízióban. Patrick számára az "összehasonlító jog" gyakorlata, vagy talán még pontosabban az összehasonlító gondolkodás gyakorlása valóban kulcsfontosságú, mivel ez határozza meg intellektuális vállalkozásának episztemológiai kiindulópontját: soha nem gondolkodik csak egy nemzeti hagyományban, csak egy módszertani keretben, csak egy hit- vagy értékrendszerben. Így a perspektíva relativitásának *abszolút* elfogadása megnyitná annak lehetőségét, hogy felismerjük magunkat a másokban, és megnyitná az utat az "összehasonlítás" olyan értelmezése felé, amely messze túlmutat a hagyományos "összehasonlító" elemzésen. Ahogy Patrick fogalmazott:

Miért volt az összehasonlító jog egy különálló, marginális és unalmas tudományág a kilencedik és huszadik században? Azért volt különálló, mert úgy építették fel, mint ami elkülönül magától a jogtól, és mint valami, ami azt követi (mint a régi filmekben a szex utáni cigaretta). *Azért volt marginális, mert az embereket jobban érdekelte a valódi cselekvés, mint az, ami utána következik.* A fentiek miatt volt unalmas.⁵

Patrick újra szexivé akarta tenni az "összehasonlító jogot". És oda akarta vinni, ahol az "igazi cselekvés" zajlik: be akarta mutatni, hogy a jog fogalmának alapvetően fontos szerepe van, és közben meg akarta változtatni az "összehasonlító jogról" alkotott elképzeléseinket.⁶ Az "összehasonlító jog" így többé nem szorulhatna az "unalmas utógondolat" szerepébe, hanem megvalósíthatná a "globalizációról" és a "multikulturalizmusról" szóló diskurzusokhoz való hozzájárulásának lehetőségét, amelyek a huszadik század utolsó évtizedeiben megmutatták, hogy az uralkodó módszertani nacionalizmus egyszerűen alkalmatlan a "kozmpolitikai állapot" (Ulrich Beck) kihívásaira.⁷ Patrick azt remélte, hogy az "összehasonlító" (azaz nem helyhez kötött és statikus) perspektívában rejlő lehetőségek megragadása nem kevesebbet fog előkészíteni, mint egy új kozmopolita jogfelfogást.

³ H Patrick Glenn, "Differenciális kozmopolitizmus" (2016) *TLT* 769.

⁴ Ulf Hannerz, "Kozmopoliták és helyiek a világgkulturában" (1990) *Elmélet7, kultúra és társadalom* 237,

239. Természetesen Hannerz számára a "referenciaegység" a "kultúra".

⁵ H Patrick Glenn, "Com-paring" in Esin ~~and~~ David Nelken (szerk.), *Comparative Law: A Handbook* (Hart 2007) (az 91én dőlt betűs szavaim).

⁶ Vö. Richard Janda, "Cosmopolitan Normative Information: Patrick Glenn's Legal Theory" (Intergentes 2016) <<http://intergentes.com/es/tag/richard-janda-es>>.

⁷ Vö. Ulrich Beck, "A kozmopolita állapot: (2007): Miért bukik meg a módszertani nacionalizmus? 24 *Elmélet, kultúra és társadalom* Lásd 286.még Helge Dedek, "Out of Site: Transnational Legal Culture(s)" in Peer Zumbansen (szerk.), *Oxford Handbook of Transnational Law* (OUP 2021)

89<<https://ssrn.com/abstract=3678046>>.

alternatívája az 1990-es években elterjedt pesszimista esszencializmusnak, amelyet a "civilizációk összecsapásának" trópusa testesített meg.⁸ Ebben a vízióban az információk szüntelen áramlását nem korlátozzák a nemzeti határok, és a "kultúrákat" elválasztó demarkációs vonalak a legjobb esetben is elmosódtak.

Az "összecsapás" konfrontatív képével ellentétben a *Black Whole Conference* szférája úgy értelmezhető, hogy a korlátlan globális diskurzus és a valóban "kozmpolita" beszélgetés eszményét szimbolizálja. A szobor azonban ennél sokkal több asszociációt és értelmezést vált ki. Szigorúan szimmetrikus elrendezése azokra a csodálatos geometriai struktúrákra emlékeztet, amelyek a természetben előfordulnak, de csak mikroszkóp alatt mutatkoznak meg: talán egy diatóma? A világvárányal megváltozott a világunk, és kollektív vonatkoztatási rendszereink is eltolódtak; a székek tüskéként, *koronaként* kifelé mutató lábai pedig a legerősebben egy vírus - a vírus - asszociációját keltik fel. A vírusokra, a diatómákra vagy az egysejtűekre való hivatkozás az élet és az élettelen anyag határvidékén lévő autopoietikus önépítés, a magukat környezetüktől megkülönböztető rendszerek konnotációit váltja ki. A szobor címe is utal valamire, ami önmagában teljes, sőt áthatolhatatlan, valami olyanra, aminek a belseje kívülről megismerhetetlen. A *Black Whole Conference*-ben a rendszer és környezete közötti belső és külső határvonal élesebbnek tűnik, mint a Patrick által elképzelt hagyomány-felfogás esetében, ahol a határok mindig porózusak, a vonalak pedig mindig elmosódtak.

Az, hogy egy globális világvárány átélése elkerülhetetlenül előtérbe helyezi az észlelésben

tás, a vírus konnotációja is felszínre hozza a diszkurzív, határok nélküli, posztacionális jogszemlélet felerősödött kihívásait ilyen nehéz időkben. Soha nem tűnt még bolygónk kisebbnek, mint a világvárány idején; és a közelmúltban soha nem zárták le ennyire hermetikusan a nemzeti határokat, és nem erősítették meg ennyire erőteljesen a nemzeti hatalmat az egész bolygón, mint a világvárány idején.

De nem csak az országhatárok tartják távol a hivatlanokat. A jog e kozmpolita elméletét, a befogadás eme idealista vízióját egy másik mikrokozmoszban, az akadémiai világban és annak "jog" és "összehasonlító jog" diszciplináris alrendszerében dolgozták ki, bírálták, tapsolták és becsmérelték. Az akadémikusok azok, akik élvezik azt a tudományos szabadidőt, hogy az erőszakban és konfliktusokban való közvetlen részvétel nélkül gondolkodhatnak és elmélkedhetnek a jogról, és elméleteket gyárthatnak és vitathatják meg azokat globális konferenciáikon - ők maguk is egy olyan rendszert alkotnak, amely világosan meghatározza a kívül és a belül, olyan kapuőri mechanizmusokkal, amelyek féltékenyen őrzik az előadók engedélyezésének és minősítésének hozzáférési pontjait.

Vetünk még egy pillantást az impozáns székláb tüskéire, amelyek egy biológiai védekező mechanizmust idéznek: a *Fekete Egész Konferencia a`huis clos*. Nem lehet nem észrevenni az iróniáját annak, hogy a professzorok globális osztálya, akik szerelmesek a

⁸ Samuel P Huntington, "The Clash of Civilizations" (1993) 72(3) *Foreign Aff* 22; Samuel P

Huntington, "If Not Civilizations, What? A hidegháború utáni világ paradigmái" (1993) 72(5)
Foreign Aff. 186.

a befogadás és a sokszínűség nyelvét használják, mégis ritkán tükrözik azokat a mechanizmusokat, amelyek szabályozzák az e ritka csoporthoz való hozzáférést. Ez egy olyan irónia, amelynek gondolatát a kritikus önreflexióra mindig nyitott Patrick Glenn remélhetőleg értékelte volna.

A *Fekete Egész Konferencia* egymásba nyíló konferenciaszékeinek gömbje a tudományos diskurzus birodalmába olyan struktúrát helyez át, amely a Patrick Glenn *On Common Laws*¹⁰ című könyvének borítóján látható geodéziai kupolára emlékeztet⁹: R Buckminster Fuller gömb alakú amerikai pavilonja (lásd a 2. képet), amelyet a "Terre des Hommes" mottóval megrendezett "Expo 67" montreali 1967 világiállításra¹¹ tervezett.¹²

Buckminster Fuller (Patrick Glennhez hasonlóan) szemérmetlen idealista volt; és (ebben a tekintetben is, ahogy egyesek mondhatják, nem volt Patrickhoz hasonló).

¹³ zseniális barkácsoló és sok tekintetben autodidakta.¹⁴ Mint afféle rendszerelméleti teoretikus,¹⁵ úgy vélte, hogy "az anyagi világ megnyilvánuló információs mintákból áll", és hogy az információáramlás csatornázása és irányítása révén (az információs technológia és a tervezés révén) az emberi cselekvőképességnek ezért az emberiség jövőjének alakításában van szerepe.¹⁶ Ahogy Fuller maga is kifejezte ezt különös neologizmusaival, hitt az emberi találékonyság azon lehetőségében, hogy a "gyilkosságból fejlett életmóddá - az egész emberiség számára megfelelővé - válhat".¹⁷¹⁸ Fuller tervei így a "háború jólétté alakításához" kívántak hozzájárulni.

⁹ A darabról, amely "egy Buckminster Fuller utópisztikus geometriájára és űrhajós álmaira" utal, lásd még Schu' tze (nl).

¹⁰ A borítókép megtekinthető az OUP honlapján: <<https://global.oup.com/academic/product/on-common-laws-9780199287543?lang=en&cc=us>>.

¹¹ Rebecca Dalvesco, "R Buckminster Fuller, az Expo '67 pavilonja és az Atoms for Peace program" (2017) 50(5) *Leonardo* 486.

¹² A mottó Antoine de Saint-Exupéry *Terre des Hommes* című elbeszéléséből merített ihletet, és különösen Iar, az idézet: Lásd Gabrielle Roy és Guy Robert, *Terres des Hommes/Man and His World* (Canadian Corporation for the World Exhibition 1967) 20ff.

¹³ Ralf Michaels a Patrick tiszteletére rendezett fukuukai panelhez írt (tudomásom szerint publikálatlan) hozzászólásában Ralf Michaels kapcsolatot teremtett Patrick munkássága és Annalise Riles által kifejtett "amatőrség" fogalma között, mint a tudományos alkotás termékeny terepe között, lásd Annalise Riles, "Legal Amateurism" Cornell Legal Studies Research Paper No. 16-41 <<https://ssrn.com/abstract=2859017>>.

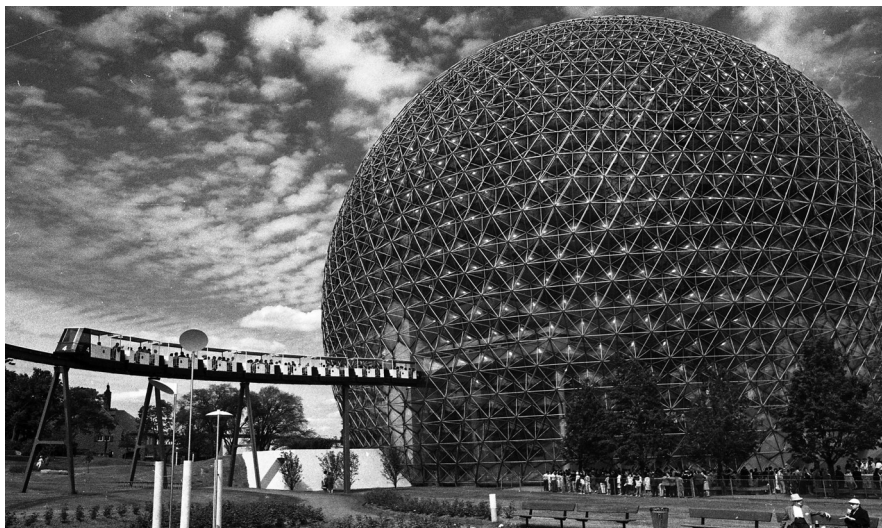
¹⁴ Lásd azonban Fred Turner, "A Technocrat for the Counterculture" in Hsiao-Yun Chu and Roberto G Trujillo (szerk.), *New Views on R Buckminster Fuller* (Stanford University Press 2009) 147, amely kritikus nézőpontot kínál arra vonatkozóan, hogy Fuller a kívülállóként betöltött pozícióját is eltúlozta, hogy növelje a nonkonformitás auráját.

¹⁵ Joachim Krausse, "Gondolkodás és építés: R Buckminster Fuller kulcsfogalmainak kialakulása a "Lightful Houses"-ban" in Chu és Trujillo (14. o.). 73.

¹⁶ Turner (14. o.) 152. Patrick Glenn korai rajongásáról az információs technológia lehetőségei iránt lásd pl.: H Patrick Glenn, "The Use of Computers: Quantitative Case Law Analysis in Civil and Common Law" (1987) 36 *ICLQ* 360.

¹⁷ R Buckminster Fuller, *Ideas and Integrity*: (Prentice Hall 1963) 249.

¹⁸ Vö. Junzi Huang, "A tudomány mint utópia: in: "Infrastrukturák, pedagógiák és a tervezés profécijája". Thomas S Popkewitz és mások (szerk.), *The International Emergence of Educational Sciences in the Post-World War Two Years* (Routledge 2021) 80ff.

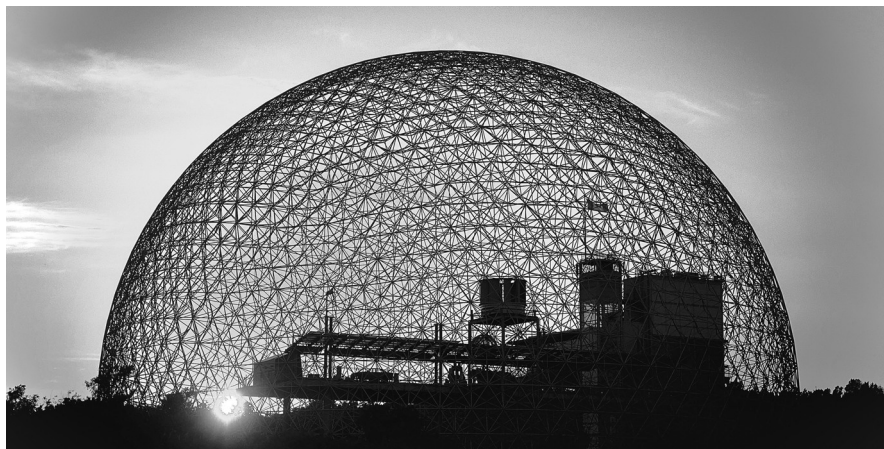
KÉP R 2Buckminster Fuller, amerikai pavilon, Expo Montreal 67,- Archives de la Ville de Montréal, VM94-EX136-779

a békés emberi együttélés nagy utópisztikus víziójának része. Akár szándékos volt, akár nem, az Expo 67 pavilonjának kiválasztása az *On Common Laws* címlapjához így súlyos szimbolikával bírt - annak fényében is, hogy Fuller tervei a kialakuló békemozgalmat és a fejlődő társadalmi és ökológiai tudatosság idején egy reményteljes alternatív modernizmus ellenkultúrájának ikonjaivá váltak.¹⁹ Patrick projektje ugyanilyen módon volt *modern* - humorérzéke és ironiája ellenére munkájában nyoma sem volt a "posztmodern" ironikus távolságtartásnak; komolyan gondolta reményét és optimizmusát, valamint a jogi gondolkodás "kozmpopolita" nyitottságának konstruktív, a valós világot szolgáló lehetőségeibe vetett hitét.

Ha azonban egy kicsit közelebről megnézzük, azt is észrevehetjük, hogy a Patrick által az *On Common Laws* számára választott borítóképen Fuller 67-es amerikai Expo pavilonja nem az eredeti, hanem a jelenlegi, eltérő megjelenésében látható. 1976-ban a kupola külső burkolatát alkotó akrilpanelek egy tűzben megsemmisültek, és Fuller akarata ellenére soha nem állították helyre.²⁰ Ami ma megmaradt (lásd a 3. képet), az a szerkezet finom acél rácsszerkezete, az átlátszatlan, tömör szegélyháj hiánya a kupolának még inkább a könnyedség és az átláthatóság levegőjét adja. Mivel a fény megtörés nélkül halad át a szerkezeten, és a levegő szabadon kering a belső és a külső tér között, a gömb határa paradox - és így nagyon is glenniai - határvonallá oldódott fel, amely megszűnt elválasztani és kizárni.

¹⁹ Felicity de Scott, *Építészet vagy Techno-Utopia: Politika a modernizmus után* (MIT Press 2007) 10.

²⁰ "A bioszféra története" (*Kanada kormánya*, 142017. március) <www.canada.ca/en/environment-climate-change/services/biosphere/about/history.html>.

KÉP Az 3amerikai Expo pavilonja⁶⁷, amelyet most "Bioszféra" néven emlegetnek, és amely egy környezetvédelmi múzeumnak ad otthont (Fotó: Guilherme Duarte Garcia, 2013).

Az *On Common Laws* címlapján látható építményt ma Bioszféra néven emlegetik, és az Environment Canada által működtetett ökológiai múzeumnak ad otthont: ez a szövetségi intézmény az egykori amerikai pavilon átlátszó, felnyitott kupolája alatt most a kanadai zászlót lobogtatja.²¹ Mindig is úgy gondoltam, hogy Patrick "hajlandóságát a mássággal való kapcsolatfelvételre" nem csak a világjáró összehasonlító világpolgárság, hanem a sokféleség sajátosan kanadai megközelítése is ösztönözte, amely annyira része egy bizonyos kanadai önképnek²²; a "multikulturalizmus" ²³(már 1971-ben hivatalos "politikaként" bevezetett) megközelítése által felkarolt sokféleség,²⁴ amely a kulturális identitások sokféleségét képzelte el egy kanadai identitáson belül, és így a "mozaik" ideáljára törekedett - szemben az asszimiláció "olvasztótégelyével".²⁵ Feltűnő, hogy a multikulturalizmus politikájának politikai tervezője, Pierre Elliott Trudeau, aki e sokszínűség hordozójaként képzelte el ezt a sokszínűséget.

²¹ "The Biosphere" (*Kanada kormánya*, 2020. június 5.) <www.canada.ca/en/environment-climate-change/services/biosphere.html>.

²² Lásd kritikai szempontból David Austin, "Narratives of Power: Historical Mythologies in Contemporary *Canada*" (2010) *Race & Class* 19.

²³ Az "interkulturalizmus" sajátosan québécois alternatív víziójáról lásd G. Bouchard, "What Is Interculturalism?" (2011) *McGill* 56 LJ435 ; G. Bouchard, *Interkulturalizmus: A View from Quebec* (University of Toronto Press 2015); Charles Taylor, "Interculturalism or Multiculturalism?" (2012) 38 *Filozófia és társadalomkritika*. 413.

²⁴ Vö. Pierre Elliott Trudeau miniszterelnök 1971. október 8-i "Announcement of Implementation of Policy of Multiculturalism within Biligual Framework", Kanada, Parlament, House of Commons, Debates, 28th Parliament, 3rd sess, vol VIII (1971) Lásd 8545.pl. Will Kymlicka, "Canadian Multiculturalism in Historical and Comparative Perspective: Is Canada Unique?" (2003) 13 *Const Forum* 1.

²⁵ E vízió kritikai értékelését különböző tudományágak szemszögéből lásd: Keith Banting és Will Kymlicka, "Kanadai multikulturalizmus: Global Anxieties and Local Debates" (2010) 23 *British Journal of Canadian Studies* 43; Howard Palmer, "Mosaic Versus Melting Pot? Immigration and

és "igazságos" ²⁶társadalmat, egy olyan kanadai államot, amely túllép a nemzetállam és a nemzeti szuverenitás²⁷ hagyományos fogalmain - sőt, egy *kozmpolita* államot.

Montreal, ahol a geodéziai kupola jól bevált tereptárgy, kivételes környezetet biztosít a "belső kozmopolitizmus" városi valóságának megtapasztalásához, amely nem idealista vízió vagy felülről irányított politika, hanem társadalmi tény: "alapértelmezett kozmopolitizmus", ahogyan ezt nevezik.²⁸ Patrickot több mint négy évtizedes kapcsolat fűzte ehhez a városhoz; ő és felesége, Jane Glenn is a montreali McGill jogi karán tanítottak a következő évtől kezdve. 1971. Remélem, hogy Patrick e kapcsolat fényében értékelt volna a kapcsolatot Michel de Broin művész munkájával, akinek művei jelentős mértékben jelen vannak Montreal közterein - művei, amelyek "szédítő logikája"²⁹ szerintem jól illeszkedett volna Patricknak a nem hagyományos ötletek és nem hagyományos logikák felfedezéséhez való érzékéhez és szenvedélyéhez.

Patrick Glenn váratlanul, túl korán, 2014. október 1-jén hunyt el. Ez az esszégyűjtemény kollégaként, beszélgetőpartnerként és barátként kíván tisztelegni előtte, és intellektuális eredményeire kíván reflektálni.

II. KRITIKAI ELKÖTELEZETTSÉG

Patrick munkásságát sokan méltatták, díjakat nyert, bekerült az összehasonlító jog "főáramába", és felkeltette a szomszédos tudományágak, például a jogtörténet és a jogelmélet figyelmét is. Ugyanakkor (időnként kemény) kritikákat is kapott, érthető okokból: projektje rendkívül - talán túlságosan is - ambiciózus volt. Törekvésüket és ambíciójukat tekintve Patrick írásai koherenciájukban és következetességükben csodálatra méltóak. Ugyanakkor Patrickot, mint teoretikust, nem korlátozta a szinguláris diszciplináris perspektívához vagy gondolkodási iskolához való tartozás, és elmékedései eklektikusan merítettek számos diszciplinából és irodalomból. Gondoljunk például legutóbbi könyvének, *A kozmpolita államnak*³⁰ a kiadói leírására: "[Az] interdiszciplináris megközelítés ötvözi az alkotmányjogot, a történelmet, a politikai

Ethnicity in Canada and the United States" (1976) 31 *International Journal* 488; Ceri Peach, "The Mosaic Versus the Melting Pot: Canada and the USA" (2005) *Scottish Geographical Journal* Cecil Foster kritikái elemzésében. Így jellemezte a "mozaikot": "Kanadát fogalmi barbárként ismernék fel, amely egy kompozit: egy sok különböző részből álló egység, a hegeli értelemben vett különböző sötétségek hivatalos elismerésével, amelyek összeadódnak - nem azért, hogy eltakarják a fényt -, hanem hogy egyetlen sugárrá szinkronizálják azt, amely csodálatos módon tiszta fehér fény" - Cecil Foster, *Blackness and Modernity. Az emberiség színe és a szabadság keresése* (McGill-Queen's UP 2007). 344.

²⁶ Trudeau "igazságos társadalomról" szóló politikai szlogenjének/víziójának kortárs kritikus szemszögéből lásd csak Harold Cardinal író híres válaszát, *Az igazságtalan társadalom* (Douglas & McIntyre 1969).

²⁷ Vö. Pierre Elliott Trudeau, *The Essential Trudeau* (Ron Graham szerk., McClelland & Stewart 1998). 112.

²⁸ Annick Germain és Martha Radice, "Cosmopolitanism by Default: Public Sociability in Montre'al" in Jon Binnie és mások (szerk.), *Cosmopolitan Urbanism* (Routledge 2005). 112, 125.

²⁹ Byrne McLaughlin, "Visszatekintés: Michel de Broin, Montreal, a Műtér contemporain-ban" (*Art in Amerika*, 272013. november) <www.artnews.com/art-in-america/aia-reviews/michel-de-broin-61583>.

³⁰ H Patrick Glenn, *The Cosmopolitan State* (OUP 2013) (a továbbiakban: Glenn, *TCS*).

elmélet, a nemzetközi kapcsolatok és az új logikák, hogy világos képet adjon az aktuális gondolkodásról.³¹ Még nagyobb kihívást jelentett az a kísérlete, hogy a jogról mint "hagyományról" alkotott elképzeléseit összeegyeztetjé a hagyományokba csoportosított törvényekről szóló empirikus adatok elsöprő tömegével.³² Ez a fáradhatatlan kíváncsiság arra vonatkozóan, hogy mások hogyan csinálják és gondolják a jogot, Ulf Hannerz megfigyelését juttatja eszünkbe, miszerint "a kozmopolitáknak ideális esetben inkább rókáknak, mint sünöknek kellene lenniük".³³

William Twining úgy vélte, hogy egy ilyen vállalkozás terjedelmét tekintve a hibák elkerülhetetlenek tűnnek, és hogy a projekt intellektuális bátorságát tekintve "[a]z értelmezésben van helye némi, de nem túl sok jótékonyagnak is".³⁴ Mások nem voltak ilyen kedvesek. Egy olyan akadémiai világban, amelyet a növekvő specializáció és professzionalizálódás jellemez, nem meglepő, hogy a kritikusok odáig mentek, hogy megkérdőjelezték Patrick Glenn munkájának "komoly" tudományosságként való minőségét.³⁵

Ezt nem lehet megkerülni: Patrick munkája erősen polarizálta az olvasókat. Azt hiszem, valóban szinte lehetetlen Glenn-t ellenvetések nélkül olvasni anélkül, hogy legalábbis ne lennének kissé irritáltak: nemcsak a konkrét hagyományokkal kapcsolatos munkássága, hanem - és különösen - a munkásságának elméleti alapjait illetően is. Mégis azt állítom, hogy éppen ez az irritáló és bomlasztó tulajdonsága volt az, ami döntő szerepet játszott abban, hogy az önreferenciális diskurzust kizökcentse az azonos nyelvi játékok ismétlődésének körforgásából; és azt állítom, hogy Patrick örökségének egyik legfontosabb aspektusa az lesz, hogy munkája segítette fontos és szükséges beszélgetések elindításában, és hozzájárult azokhoz - és hogy megvan a lehetősége arra, hogy ezt továbbra is megtegye. A kiindulópont lehet az egyet nem értés; azonban a kezdetben zsigeri ellenvéleményként induló dolog világos megfogalmazásának folyamata nemcsak arra készíti az olvasót, hogy értékelje Patrick kreativitását és a sürgető kérdésekre való éles érzékenységét, hanem szinte elkerülhetetlenül további felismerésekre készítet és új gondolatok előtt nyit ajtókat, még akkor is, ha a kezdeti motiváció egy konkrét állítás vagy állítás megcáfolására és cáfolatára irányult. Andrew Halpin, aki Patrick munkásságáról írt, ezt fogalmazta meg a legjobban: "A vele való ellentmondás folyamata mindig azt az érzést hagyta bennünk, hogy amit a munkájával való foglalkozás során tanultunk, az messze meghaladta azt a konkrét hozzájárulást, amit a kritika megfogalmazása nyújtott".³⁶

Halpin professzor ezt a megjegyzést egy, a *The New Logika*. Ez a gyűjtemény, amelyet Patrick Patrick projektjeként kezdett el, és Lionel Smith kollégám fejezett be posztumusz, egyike azoknak az expedícióknak, amelyek egy elméleti sűrűbe - a jogba - vezetnek.

³¹ Lásd az OUP honlapján elérhető promóciós szöveget: <<https://global.oup.com/academic/product/the-cosmopolitan-state-9780199682423?q=Cosmopolitan%20state&lang=en&cc=us>>.

³² H Patrick Glenn, *Legal Traditions of the World* (5. kiadás, OUP 2014) (a továbbiakban: Glenn, *LTW*).

³³ Hannerz (4. sz.).

³⁴ William Twining, "Glenn a hagyományról: (2006) *JCL* 1109.

³⁵ Vö. James Q Whitman, "'A Simple Story', Review of *Legal Traditions of the World*" (2004) 4 *Rechtsgeschichte/Legal Hist* 206 - egy kritika, amelyet Whitman professzor - az őszinteség, a tapintat és a jellem csodálatra méltó megnyilvánulásával - mostanra visszavont, lásd James Q

Whitman, "The Hunt for Truth in Comparative Law" in Helge Dedek and Franz Werro (eds), *What We Write About When We Write About Comparative Law, an AJCL Special Issue* (Supp 2017) *Am65 J Comp L* 181.

³⁶ Andrew Halpin, "The Application of Bivalent Logic, and the Misapplication of Multivalent Logic to Law" in H Patrick Glenn és Lionel D Smith (szerk.), *Law and the New Logics* (CUP 2017). 208.

a nem klasszikus logikához való viszonyában - nem mindenki lesz hajlandó belépni. Halpin professzor többször is kifejezetten bírálta Patricket publikációiban, és visszaemlékezett:

A Patrick Glenn-nel folytatott tudományos viták egyik öröme az volt, amikor a nézeteltérés nyomtatásban való megjelenése után találkoztunk, és meleg mosollyal és a vita folytatása iránti lelkesedéssel fogadtak, azzal az őszinte várakozással, hogy mindkét félnek van valami értékes hozzászólása. Nagylelkűség és nyitottság jellemezte Patricket mint embert és mint tudóst.³⁷

Mivel Patrick nagyra értékelte a munkájára való valódi reflexiót, és elfogadta és üdvözölte az ilyen reflexióval járó kritikát, ezért a Patrick írásaival való *kritikai foglalkozásra* való felhívás volt e gyűjtemény vezérmotívuma. Ez a megközelítés, úgy vélem, méltóbb tisztelgés a tiszteletére, mint amilyen egy hagiográfiai hízelgés *in memoriam* valaha is lehetne. A könyv úgy akarja őt ünnepelni, ahogy remélem, ő is szeretne volna: kritikusan és így őszintén foglalkozva gondolataival, és megkísérelve a beszélgetés továbbvitelét.

III. PATRICK GLENN ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTUDOMÁNY

Patrick Glenn négy évtizeden keresztül járult hozzá az "összehasonlító jog" diskurzusához. Ő maga is erősen gyökerezett ebben a diszkurzív hagyományban, és munkássága még akkor is folyamatosan alakította e diskurzus konvencióit, amikor az általa választott témák már kezdtek túllépni a tudományág hagyományos határain. Patrick azonban mindig is beágyazott és jelen volt, mindenekelőtt az "összehasonlító jog" diszciplináris struktúráiban, intézményeiben és hálózataiban.

Patrick Glenn kiadói pályafutása a nemzetközi és összehasonlító magánjog és a polgári eljárásjog területén kezdődött. Első monográfiája a *La capacité de la personne en droit international privé français et anglais* volt, amely strasbourgi doktori disszertációján³⁸ alapult. Publikációinak³⁹ hosszú listájából kiderül, hogy Patrickot később egyre inkább az alapjogi kérdések érdekelték, ami 2000-ben a *világ jogi hagyományai* című értekezésének első kiadásához vezetett. E munka háttérében az a kísérlet áll, hogy a jogot úgy fogalmazza meg, hogy ne a nemzetállamra mint egyedüli viszonyítási pontra támaszkodjon.

A "hagyomány(ok)ra" vonatkozó munkája által lefektetett elméleti alapokra építve Patrick további projekteket indított, amelyek célja az volt, hogy megmutassa, mennyire téves a nemzetállam pozitív jogára való rögzülés. *Az On Common Laws* (2006) című monográfiájában úgy érvelt,⁴⁰ hogy "a common law klasszikus koncepciója a jognak a

³⁷ Ibid.

³⁸ H Patrick Glenn, *La capacité de la personne en droit international privé français et anglais* (Daloz - Bibliothèque de droit international privé 1975).

³⁹ "H Patrick Glenn: Közlemények", ebben a kötetben.

⁴⁰ H Patrick Glenn, *On Common Laws* (OUP 2006).

az állam és a transznacionális jog számos formája, amelyek kiegészíthetik azt". Legutóbbi befejezett monográfiájában, *A kozmopolita államban* (2013)⁴¹ arra az álláspontra helyezkedett, hogy az államot valóban leginkább hagyományként lehet értelmezni. Ez utóbbit határozottan kifejtette az életében megjelent utolsó folyóiratcikkében, amelynek címe: "Az állam mint jogi hagyomány".⁴² Végül egy posztumusz megjelent cikkében amellet érvelt, hogy az államok csak olyan mértékben lehetnek sikeresek, amilyen mértékben "felfedezik a saját szükségszerűen kozmopolita jellegük kezelésének módját".⁴³

Nehéz elképzelni, hogy egy olyan projektet, mint Patrick Glenné, amely annyi módszertani szabadságot vett igénybe, mint amennyit tett, bármely más tudományágban, legyen az a társadalomtudomány vagy a "kemény" tudományok területe, sikeresen el lehetett volna végezni. Munkája így különösen az "összehasonlító jog", sőt általában a jog, mint egyetemi tudományág helyzetét jelzi. Patrick tudományos pályafutása nem csupán az "összehasonlító jog" mint akadémiai diszciplína elmúlt évtizedekbeli fejlődésének hátterében érthető meg a legjobban, hanem az "összehasonlító jog" azon küzdelmének paradigmatis példájaként is értelmezhető, hogy kitörjön a huszadik században kialakult önkorlátozó hagyományából. Az "összehasonlító jog" elszakadt korábbi "etnológiai" alapjaitól, amelyek olyan gondolkodók munkáiban találhatóak, mint Maine, Vinogradoff, Kohler és Post, és pozitivista és funkcionalista vállalkozással silányult, amely erősen magánjogi irányultságú.⁴⁴ Különösen az 1980-as évektől kezdődően az "összehasonlító jog" e paradigmáját a tudományágon belülről érte kritika, ami egy olyan válságos pillanathoz vezetett, amelyet William Twining "lázás önvizsgálat" jellemezte.⁴⁵

Patrick életműve így szinkdocheként áll az egész világ fejlődésének színvonalájaként.

diszciplína: Patrick Glenn - jogi doktorátussal és kíváncsi elmével felvértezve - az összehasonlító magánjogász "klasszikus" kutatási területein viszonylag hagyományos gyökerekből kiindulva megpróbálta áttörni a korlátozó diszciplináris formát, és más tudományágakba is elágazott. *Jogi hagyományok* című műve erről az útról tanúskodik, amikor elméleti és interdiszciplináris ambíciót mutat, miközben továbbra is René David és Zweigert/Kötz hagyományosabb (és magánjogi súlyú) tudományában gyökerezik. Azzal a törekvésével - amelyet egyesek bátornak, mások pedig quijotikusnak nevezhetnek -, hogy a világ összes jelentős jogi hagyományának rövid vázlatát adja (egészen odáig, hogy a hagyományokat absztrakt ideáltípusokként fogalmazza meg, mint Patrick Glenn "khtonikus" hagyományról alkotott képében), a *Jogi hagyományok* a régebbi, univerzalista összehasonlító jogi iskolára és az olyan tudósok, mint Paul Vinogradoff azon kísérleteire is emlékeztet, amelyek a jogi fejlődés globális áttekintését igyekeznek feltérképezni.⁴⁶ Végül Patrick rátalált arra az elméleti megközelítésre, amely az alkotmányosságra és a

⁴¹ Glenn, *TCS* (30. sz.).

⁴² H Patrick Glenn, "The State as Legal Tradition" (2013) *CJICL2* 713ff704.,

⁴³ Glenn, "Differenciális kozmopolitizmus" (3. sz.) 59.

⁴⁴ Lásd Giorgio Resta, fejezet 2ebben a kötetben; Helge Dedek, "Kindred Not by Choice: "Legal Families" and the History of Comparative Law" (2022) *Am 70J Comp L* (megjelenés előtt).

⁴⁵ Twining (n 34) 108.

⁴⁶ Pl. Paul Vinogradoff, *Outlines of Legal History*, 1-2. kötet (OUP 1920/1922).

az államot (és annak transzcendenciáját), mint minden korábbi törekvésének logikai zárókövét és középpontját (vö. *A kozmopolita állam*).

Munkája más szempontból is kiemelkedik: miközben az összehasonlító jogtudomány évtizedekig bénító önbizalomhiányban és módszertani köldöknézésben vergődött, ő bátran feljárnolt egy nagyszabású - talán túlságosan is nagyszabású - rekonstrukciós projektet. Amennyiben úgy tekinthető, hogy sikerrel járt, ezt a sikert vagy úgy értelmezhetjük, mint "az összehasonlító jog újrakezdését", vagy egyszerűen feltételezhetjük, hogy Patrick Glenn a hagyományos módszertani szabályok felrúgásával maga mögött hagyta a tudományágot; más szóval, talán az ő projektje megszűnt "összehasonlító jogi" projektnek lenni abban az értelemben, ahogyan azt ma általában elfogadják.⁴⁷ Másrészt, amennyiben talán úgy tekinthetjük, hogy kudarcot vallott, mindazonáltal megmutatta, hogy a tudományág hagyományos határain túlmutatató kezdeményezés elkerülhetetlen volt - és ezzel munkája felvetette azt a kérdést, hogy miként nézhet ki e kezdeményezés alternatív elképzelése.

IV. TRADÍCIÓ

Ezt a pályát jól példázza Patrick hagyományról szóló gondolata. A *világ jogi hagyományairól* szóló írásának projektje első látásra úgy tűnik, hogy a makro-összehasonlító jog más, jól ismert kategóriáit reprodukálja, mint például a "családok", "kultúrák" vagy "körök" (*Rechtskreise*). Ebben a tekintetben, a makro-összehasonlító egységek leírásában, munkája a műfaj jól elfogadott konvencióin belül marad. Patrick csak első látásra használ egy másfajta taxonómiát, amelynek legfőbb megkülönböztető jegye - a klasszikus, európai makro-összehasonlító irodalommal összefüggésben - a "chthoni tradíció" bevezetése. Ez a taxonómiai kiegészítés, amely először a *Jogi hagyományok* első kiadásában található meg, Patrick munkájának diszciplináris beagyazottságát és ezáltal relativitását testesíti meg. Hogy mennyire problematikus volt az általánosítás és a sztereotipizálás ezen foka, az mindig is nyilvánvaló volt, legalábbis az őslakosok vagy a poszt/de-kolonialista tanulmányok szemszögéből - és manapság még világosabban látható, annak fényében, hogy a szakosodott tudományágak tudományos diskurzusán túl a közvélemény tudatossága milyen szintre jutott. Mégis, az "összehasonlító jog" tudományág "jogcsaládok" műfajának kontextusában olvasva, amelyet mélyen meghatároz saját, többnyire reflektálatlan gyarmati történelme, az⁴⁸ őslakosok jogalanyiságát hagyományosan nem tekintették úgy, hogy az átlépte volna a "szokás" és a "jog" közötti küszöböt. Az őslakosok joganyagának beemelése az "összehasonlító jog" szabványos értekezésébe így szinte úttörő munkának tekinthető, legalábbis egy olyan tudományágon belül, amely lassan dolgozza fel saját gyarmati múltját.

A "hagyomány" azonban sokkal több volt, mint egy új címke mind a jól ismert, mind a közismert és (a műfaji konvencióknak megfelelően) újonnan hozzáadott makro-összehasonlító egységek vagy kategóriák. A "hagyomány" szintén Patrick elméleti projektjének sarokköve volt. Számára,

⁴⁷ Lásd Janda (6. sz.).

⁴⁸ Vö. Dedek, "Kindred Not by Choice" (44. o.).

a jogról a "hagyomány" szempontjából való gondolkodás valami alapvetően mást jelentett, mint a jog megértése a nemzeti "jogrendszerek" szempontjából, a jog mint "kellene", amelynek "érvényessége" attól függ, hogy valamilyen módon "adott"-e egy (nemzeti) jogalkotó. A jogot diskurzusként, információáramlásként képzelte el, amelyet nem korlátoznak sem térbeli, sem időbeli határok. Úgy tűnt, hogy a "hagyomány" megragadja ezt a folyékonyságot, és - Martin Krygiertől kölcsönözve - a "múlt", a múlt tekintélyes jelenlétét, amely annyira jellemző a jogi diskurzusra.⁴⁹

Ennek a fogalomnak a Patrick gondolkodásában betöltött központi szerepének megfelelően nagy energiát és erőfeszítést fordított a hagyomány elméletének kidolgozására. A "hagyomány" szót természetesen már korábban is használták a jogtudományban. Harold Berman *Law and Revolution*⁵⁰ című műve, amely a "nyugati jogi hagyomány kialakulására" összpontosít, kiemelkedő példa erre. Az 1980-as években Martin Krygier aztán komoly erőfeszítéseket tett a jog *mint* hagyomány elméletének kidolgozására.⁵¹ Patrick erőfeszítéseire reflektálva és a "hagyományról" szóló saját munkáját ebben a kötetben újra áttekintve Martin Krygier a "hagyomány" elméleti megvásárlását Patricknak az összehasonlító joghoz való hozzájárulásában ahhoz hasonlítja, amivé Marx számára az "osztály", Weber számára a "bürokrácia" vagy Hart számára a "szabályok" váltak. Akár sikeresnek tartjuk az ilyen kísérletet, akár nem, akár cáfolható az ilyen kulcsszavak köré épített elmélet, akár nem, az mindenképpen igaz, hogy ha egyszer ilyen intellektuális súlyt tulajdonítanak neki, a szó valóban elveszíti - ahogy Krygier fogalmaz - "súlytalanságát".⁵² Ha ekkora elméleti súlya van, nem lehet úgy szóba hozni, mintha semmit sem nyomna. A "hagyomány" tekintetében ez azt jelenti, hogy - akár egyetértünk Glenn-nel, akár nem - a "hagyományt" nem szabad könnyelműen használni, hasonlóan ahhoz, ahogyan a "kultúra" sem használható, ahogyan azt a jogászok szokták tenni,⁵³ szigorúan köznapi módon, amorf helyettesítőként valamire, amit nem tudunk pontosan kifejezni, mintha a szociológia, antropológia, filozófia stb. meglátásai nem állnának rendelkezésre.

Ha ebben a szellemben egy pillanatra elgondolkodnánk a további elméleti a "hagyomány" használatának következményeit és az általa kiváltott konnotációkat, az egyik kiindulópont az lehet, ha felidézzük, hogy a *Black Whole Conference-ről* szóló rövid bevezető gondolatmenetünk és a globális környezetben a tekintély nélküli diskurzus Habermas-i asszociációinak felidézése meghívott arra, hogy összehasonlítsuk Patrick hagyomány-fogalmával, mint a jog diskurzív természetének megragadásával. Egy olyan elmélet számára, amely így a jogot végtelen, örökös információáramlásként képzelte el, a jog szankciókkal alátámasztott "kellene"-ként való meghatározása szükségszerűen anatómia. A "pozitivisták" - különösen Hart és Kelsen, akik Patrick munkájában csak karikatúrával határos, nagy vonalakban felvázolt vázlatként jelennek meg - ezért nyilvánvaló elméleti ellenfelei. A "hagyomány" kettős módon működik: elmozdítja a hangsúlyt a jogról mint a kényszerítés gépezetéről és e gépezetnek az állammal való azonosításáról. A "hagyományok" Patrick gondolkodásában nem esnek egybe a nemzetállammal és annak pozitív jogával.

⁴⁹ Martin Krygier, "A jog mint hagyomány" (1986) *Law 5& Phil* 237,240.

⁵⁰ Harold J Berman, *Törvény és forradalom: The Formation of the Western Legal Tradition* (Harvard University Press 1983).

⁵¹ Lásd az áttekintést Martin Krygier, 6e kötetben található fejezetben, n 2.

⁵² Ibid.

⁵³ Lásd Dedek, "Out of Site" (7. sz.).

Ez az elmélet diszkurzív, államellenes, antipozitívista irányultságában többnyire kizárja a jognak mint hatalomnak, erőnek és erőszaknak a dimenzióját. Itt lép tehát Patrick hagyományfelfogásának egy másik aspektusa az előtérbe. Patrick elmélete nem csupán a hagyományok megfigyelésével és leírásával foglalkozik, hanem van egy sajátos, mégis markáns normatív fordulata is. Ebben a dimenzióban azt hangsúlyozza, ami a konfliktus kommunikáció - vagy ha úgy tetszik, kommunikatív cselekvés - általi leküzdésének lehetőségének tűnik, megnyitva ezzel az utat egy "békéltetés episztemológiája" előtt. Ezt a lehetőséget valamiképpen magának a "hagyomány" fogalmának eredendő hajlamának tekintik, ezért a jognak a "hagyományon" keresztül történő konceptualizálása állítólag segíthet ennek a békéltető potenciálnak a feltárásában.

Patrick jogfelfogása mint hagyomány diszkurzív kanyarulatában a metanarratívák felé gravitál: a jog nem a nem avatottal, a kívülállóval szembeni alkalmazásában, amely az erőszak alkalmazásában csúcsosodik ki, hanem a jog mint a jogról folytatott beszélgetés. Ezért Patrick elbeszélésében kiemelt helyet foglalnak el az ilyen diszkurzív jelleget megtestesíteni látszó valós hagyományok ábrázolásai: a jogi érvek cseréjének és egyeztetésének elegáns erudíciójának hagyományai, mint a zsidó jog vagy az iszlám jog tudományos vitái és eszmecseréi, vagy a *ius commune* tanult joga.

Az ilyen jogi beszélgetéseknek vagy a jogról szóló beszélgetéseknek minden bizonnyal kiemelkedő szerepük van a jog társadalmi gyakorlatában, különösen annak más társadalmi - tudományos, vallási stb. - területekkel (vagy ha úgy tetszik, rendszerekkel) való átfedéseiben és kölcsönhatásaiban. De ezek a jelenségek aligha állnak *pars pro toto*. A jog általános elméletének modellezése az ilyen diszkurzív hagyományok alapján szándékosan kihangolja a jognak azt a dimenzióját, amelyben a szó az erőszak, ahol a jelentésről szóló vita a fájdalom és a halál (immár közmondásos) mezején zajlik.

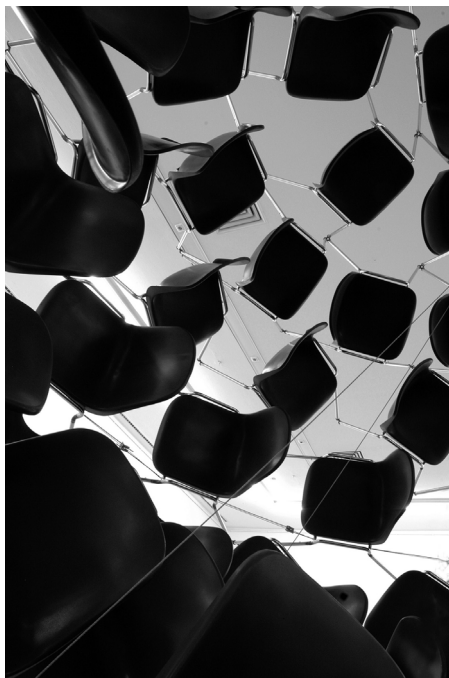
A hagyomány-koncepció célja, hogy megteremtse az episztemológiai keretet az (újra-)

)a hagyományok egyeztetése és a hagyományok közötti egyeztetés. Az "összemérhetőség" tehát a hagyományok "összehozásának" értelmében vett "összemérési" folyamat alapja.⁵⁴ A posztkoloniális hegemon hierarchia által jellemzett globális rendben azonban az (újra)egyeztetés kihívása kifejezetten az igazságtalanság és az erőszak történelmének hátterében, valamint az egyenlőtlenség olyan körülményei között jelentkezik, amelyek között a nem hegemon hagyomány elismerése soha nem valósul meg teljes mértékben. Az erőszak szerepének és jelenlétének a jogi diskurzusban való elismerésével szembeni elfogultság végső soron abban nyilvánul meg, hogy nem vagyunk érzékenyek arra az *episztemikus* erőszakra, amelyet a megfeleltethetőség feltételezése elkerülhetetlenül magában foglal - mindaddig, amíg nem ismerjük el, sőt nem kérdőjelezzük meg, hogy a "közös mértékek", amelyekre a "megfeleltethetőség" épül, azaz az "egyetemes" nyelv és a megfeleltethetőség kereteit meghatározó fogalmak jellemzően a hegemon hagyomány által előírtak.⁵⁵ Az ilyen kétségtelenül

⁵⁴ Glenn, "Com-paring" (5. sz.) 92ff.

⁵⁵ Vö. pl. James Tully, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity* (Columbia University Press 1995) 39. Ez nyilvánvalóan összetett és terhelte téma; kanadai öslakos tudósok

például konkrétan reflektáltak erre a "szuverenitás" fogalmának alkalmazásával összefüggésben - lásd csak John Borrows, "Sovereignty's Alchemy: An Analysis of *Delgamuukw v British Columbia*" (1999) 37 *Osgoode Hall LJ* 537; Taiaiake Alfred, "Sovereignty" in Philip J Deloria and Neal Salisbury (eds), *A Companion to American Indian History* (Blackwell 2002).460.

KÉP Michel4 de Broin, *Fekete Egész Konferencia* (2005)

a jó szándékú univerzalizmus egyben egy nem reflektált privilégium függvénye is, amely magától értetődőnek veszi, hogy a saját "intézkedései" az általánosan alkalmazott intézkedések.

Az a mód, ahogyan a glenniai hagyomány-koncepció a kommunikációra (a "normatív információ" továbbadására⁵⁶) összpontosít, és kiemeli a jogi diskurzus önreferencialitását (amelyet különösen a "múltbeliség" példáz), összehasonlításra készít a rendszerelmélettel, különösen a luhmanni értelemben vett rendszerelmélettel. Ha a *Fekete Egész Konferencia* konferenciaszékei (4. kép) a kommunikáció metaforái, akkor az általuk alkotott burok (amely egy vírusra vagy egysejtű szervezetre emlékeztet) és az önreferenciális információ és az autopoiesis véget nem érő visszacsatolási hurokja az a hely, ahová asszociációs folyamatunk a következő lépésként vezet minket. A székeket egy merev határhéjhoz szilárdan összekötő, a gömb környezetével szemben ellenséges gesztussal kifelé fordított lábakkal a szerkezet mintha megtestesítené (ha nem is szinte karikírozza) a rendszerszintű zártsgot, mint a rendszerelmélet egyik alaptételét.

Glenn commensurability feltételezésének elutasítását lásd Aaron J Mills, *Miinigowiziwin: All that Has Been Given for Living Well Together: One Vision of Anishinaabe Constitutionalism* (PhD disszertáció, University of Victoria 2019) <http://dspace.library.uvic.ca/bitstream/handle/1828/10985/45Mills_Aaron_PhD_2019.pdf>.

⁵⁶ Lásd pl. H Patrick Glenn, "A Concept of Legal Tradition" (2008) *QLJ* 34427.

A kommunikáció önreferenciális ciklusaira való összpontosítással kapcsolatos bizonyos hasonlóságok ellenére azonban, amikor a "lezárásra" kerül a sor, a párhuzamok hirtelen véget érnek. Természetesen Luhmann "rendszerei" sem szolipszisztikusak; ahogy a "hagyományok" egymással "normatív információkat" cserélnek, úgy a "rendszerek" is különböző strukturális "csatolásokon" keresztül kommunikálnak egymással. Mégis, mindkét megközelítés kiindulópontja szöges ellentétben áll egymással. Luhmann elmélete abból az állításból indul ki, hogy a rendszer *a* különbség - és ezért szükségszerűen a kívül és belül elválasztó vonal operatív jelentőségére, a differenciálásra és a megkülönböztetésre kell összpontosítania, mint a környezettel való csere lehetőségének előfeltételére, miközben fenntartja az adott rendszer azonosíthatóságát.⁵⁷ A glenniai hagyomány-felfogás ezzel szemben a binaritások és a kemény határvonalak eltörléséről szól: "[C]losure eredendően problematikus, és sebezhető marad a környező textúrával és a zártság új és más formáinak kihívásával szemben.⁵⁸ A zártságok és határok ebből a szempontból nem olyan jelenségek, amelyeket diagnosztizálni kell a társadalmi struktúrák jobb megértése érdekében. Inkább olyan fogalmaknak tekintik őket, amelyek eredendően magukban hordozzák a képzeletünk korlátozásának kockázatát, és ezért a jog konceptualizálásában kerülendőek. Mivel a jogászok túl sokáig gondolkodtak határvonalakban - legyenek azok nemzeti, területi vagy doktrinális -, egy olyan elmélet, amely elkerüli ezt a képi ábrázolást, felszabadítaná a jogtudományt ezek alól az önfelelt korlátok alól.

A hagyomány eredendő folyékonyságának posztulátumához fűzött jelentőséget... fogalmát Patrick gondolkodásában aligha lehet túlbecsülni. A hagyomány-fogalomnak ez a tulajdonsága az, ami például a "hagyományt" mint "összehasonlítási egységet" állítólag megkülönbözteti a makro-összehasonlítás hagyományos kategóriáitól, mint például a "családok". Egy 2006-ban megjelent fejezetben ⁵⁹Patrick kommentálta az összehasonlító jogtudományban kialakult szokást, hogy a "világ törvényeit" ilyen makro-összehasonlító egységekbe csoportosítják. A kérdésre, hogy "Miért kellene a világ törvényeit taxonómiába sorolni?", azt az egyértelmű választ adta, *hogy nem kellene*. Különösen a "jogcsaládok" szakirodalmát vette célba, és feltételezte, hogy az a XIX. századi szcientizmusból született, és azt állította, hogy az ilyen jogi taxonómia indokolatlanul feltételezi, hogy a jog "statikus", és hogy a taxonómia tárgyát "reifikálja".

Ha megnézzük a *világ jogi hagyományait*, úgy tűnik, hogy pontosan ilyen csoportosításokat találunk, a jól ismert "családokat" (közös, polgári, iszlám, zsidó jog stb.), amelyeket "hagyományoknak" neveztek el. Patrick gondolkodásában azonban a "hagyomány" szemszögének alkalmazása teljesen más feladat volt, mint a "családok" vagy "jogi körök" pusztán átcímkezése. Mivel a hagyományt eredendően képlékeny és proteán értelmezésként értelmezte, a hagyományon alapuló megértés a következőkre vonatkozik

⁵⁷ Elméletének ezen aspektusába lásd Niklas Luhmann, "System as Difference" (2006) 13(1) *Organization* 37 (egy 1991-es előadás fordítása, Peter Gilgen trs). Lásd még Catherine Valcke, e kötet 7. fejezete.

⁵⁸ Glenn, *TCS* (n 30) 291.

⁵⁹ H Patrick Glenn, "Legal Tradition" in Mathias Reimann és Reinhard Zimmermann (szerk.), *The Oxford Handbook of Comparative Law* (OUP 2006) 422.

a világ törvényei eleve nem jelenthetnék a "taxonómia" gyakorlatát. Míg a hagyományos szemlélet a világ törvényeit élettelen, halott, vitrinbe tűkre tűzött tárgyként mutatta be, addig a hagyományalapú szemlélet abból a beépített előfeltevésekből indult ki, hogy a hagyományok folyamatosan fejlődnek, és nemcsak kölcsönhatásban vannak egymással, hanem olyan módon összefonódnak, hogy az egyértelmű elkülönítés lehetetlenné válik.

Patrick hagyomány-konceptiója feloldja az itt és ott, illetve a most és akkor közötti kemény ellentéteket, és az egyidejű különállóság és hasonlóság képét festi meg. A jog hagyományként való újrafogalmazása - szól az állítás - biztosítja, hogy az egyes hagyományok megkülönböztetése nem *választja el* és nem *határolja el* a *határokat* úgy, ahogyan azt a hagyományos taxonómiák teszik. A hagyományok

egy sajátos ambivalenciában egyrészt konkrét létezéssel rendelkeznek; az empirikus hagyományok megismerése lehetséges. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a "hagyomány" egy nagyobb, mondhatni platóni eszméjének konkretizációi, ami még azt a figyelemre méltó értékelést is lehetővé teszi, hogy egy-egy empirikusan

megfigyelhető egyéni hagyomány nem minősül a "hagyomány" e nagyobb eszméjének *megfelelő* kifejeződésének, ahogyan azt például Glenn a hagyomány romlottságáról szóló kijelentése tükrözi: "A fundamentalizmus és az azt követő uralmi törekvések nem az egyes hagyományok megrontásaként jelennek meg - ezek hűen tükrözik az adott hagyomány tanításának főbb elemeit -, hanem annak megrontásaként, amit mi hagyományként értelmezünk, a nagyobb, még mindig koherens identitásba való összegyűjtésként."⁶⁰ Ezek az ideális hagyományok nem

egyszerűen statikus pillanatfelvételek egy adott időpontban fennálló bizonyos állapotról; a múlt és a jelen megkülönböztetése inkább feloldódik a folyamatban. A

múlt örökös "tekintélyes jelenléte" révén a kettősség a folyamatos információáramlás különböző szakaszaira oldódik fel; a hagyományok a *válás* állandó állapotában vannak. Ezzel szemben a stasis és a reifikáció a pozitivisták megközelítés jellemzői, amely egy konkrét jogrendszerre és "az érvényességre" összpontosít.

normák" - a "mesterséges megkövesedés" elkerülhetetlen következménye.

A történelmi folyamatra való ilyen összpontosítás; a kettősségekre és a látszólagos ellentétekre, amelyeket a totalitások konkretizálásának komplementer mozzanataként fogunk fel, az ellentmondásokat tehát nem tagadjuk, de mégis meghaladjuk; és a fogalmakra, amelyek a történelem során a fejlődés különböző szakaszain keresztül önmaguk "igaz" kifejeződéseivé válnak: mindez nem a hegeli (és marxi) dialektika szemantikai regisztere? A hasonlóságok az olyan központi tételek tekintetében, mint a mozgás, a folyamat, a változás, a fluxus, és a statikus dolgoktól való idegenkedés talán érthetőbbé teszik, hogy Patrick miért vonzódik a nem klasszikus logikával kapcsolatos kutatásokhoz. Az, hogy Hegel és Marx dialektikája összeegyeztethető-e és milyen mértékben a formális logikával, hírhedt probléma, amellyel számos szakértő foglalkozik;⁶¹ a dialektika és a nem-ellentmondás törvényének (lehetséges) ütközése például arra ösztönözte a logikusokat, hogy túllépjenek a klasszikus logikán, és megpróbáljanak

⁶⁰ Glenn, *LTW* (32. sz.) 51.

⁶¹ Lásd pl. Kazumi Inoue, 'Dialectical Contradictions and Classical Formal Logic' (2014) 28(2) *Int'l Stud*

*Phil Sci Famous*113. is Karl Popper, 'What Is Dialectic?' (1940) *Mind* (49403hangsúlyozottan kiemelve az összeegyeztethetlenséget, és azt állítva, hogy a hegeli dialektika premisszáinak elfogadása azt jelentené, hogy "fel kellene hagyni minden tudományos tevékenységgel". *Ibid.* 317.).

tágabb, rugalmasabb dialektikus logikát fogalmaz meg, amely az ellentmondásmentesség törvényét és a formális logikát egy "korlátozott és jól körülhatárolt területre (nevezetesen a statikus és a változatlan területre)" utalja.⁶²

Amennyire azonban meg tudom állapítani, Patrick soha nem nevezte meg ezt az irodalmat ihlető forrásként, és nem is gondolkodott ezen a párhuzamon. A nem hagyományos logikába tett kitéréseit más források inspirálták, és amikor⁶³ *A kozmopolita állam* záró megjegyzéseiben Deleuze-t és Guatterit idézte ("senki sem halt bele az ellentmondásokba"⁶⁴), úgy tűnik, tudatosan vagy sem, de más szellemi hagyományba helyezte magát.⁶⁵ És mégis, még ha a párhuzam talán nem is tényleges inspiráció eredménye, segíthet jobban megérteni azt, ami a jelek szerint az egyik fő oka annak, hogy Patrick Glenn munkássága olyan ellentmondásos. Akárcsak a hegeli gondolkodás esetében, Patrick világlátásának és a jog szerepének elfogadása hitbeli ugrást igényel.

Talán hasznos lenne, legalábbis egy pillanatra, ha elgondolkodnánk azon, hogy elképzeléseit kevésbé elméletként, hanem inkább hitrendszerként, vagy talán még inkább egyfajta világnézetként vagy *Weltanschauung*ként gondoljuk el.⁶⁶ Az összeegyeztethetlenség, amely Patrick "kom-paring" megközelítése számára irtózatot, itt nagyban felsejlik: ha valaki nem osztja ugyanazt a világnézetet, a kom- munikáció és a kölcsönös megértés szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Például Patrick hagyományalapú jogfelfogása szempontjából szinte lehetetlen közös nyelvet találni az olyan teoretikusok, mint Hart vagy Kelsen bevonására. A glenniai világnézetnek úgy kell őket és elméleteiket felfognia, mint a racionalista hagyomány elhibázott példáit, vagy, hogy egy másik regisztert idézzek: egy hamis tudat termékei. Az a könnyedség, amellyel Patrick gondolkodása átmegegy a "van" és a "kellene" között, aközött, hogy milyenek a *jogi hagyományok*, hogyan kellene látnunk őket, hogy jobban megértsük a jogot, és hogyan kellene magának a jognak és a hagyományoknak lennie, magával ragad, magával ragad és misztikusan hagy bennünket, nemkülönben, mint az örökké rejtélyes "csak a racionális a valódi, és a valódi a racionális". A hegeli dialektika, ahogy egy megfigyelő egyszer megfogalmazta, "olyan mintát szolgáltat, amelyre a *Weltanschauung* táncol".⁶⁷ Én is így gondolom Patrick munkáját: táncra való meghívás, amely nemcsak intellektuális, hanem zsigeri vonzerővel is bír - örömteli és reményteli. Élvezhetjük a művet önmagáért és az inspirációért, amit hozhat, anélkül is, hogy hívővé válnánk. De nem mindenki szeret táncolni.

⁶² Lásd Graham Priest, "Dialektika és dialektika" (1989/1990) *Sci 53& Soc* 388, y. 391.

⁶³ Glenn, *TCS* (n 30) 292.

⁶⁴ Gilles Deleuze és Felix Guatteri, *Anti-Ödipusz* (Robert Hurley és mások, reprint, Continuum 2004) 166.

⁶⁵ Vö. ehhez a témához kapcsolódóan Karen Houle és Jim Vernon (szerk.), *Hegel and Deleuze: Together Again for the First Time* (Northwestern University Press 2013).

⁶⁶ Nem véletlen, hogy Lenin Hegelhez fordult, amikor a XIX. századi "tudományos szocializmust" világnézeté kovácsolta: lásd pl. Iring Fetscher, "Die Entstehung des dialektischen Materialismus als metaphysischer Weltanschauung" (1953) 50(2) *Zeitschrift für Theologie und Kirche*. 184.

⁶⁷ Jerome Ashmore, "Three Aspects of Weltanschauung" (1966) 7(2) *The Sociological Quarterly* 227.

V. A KÖNYVHÖZ VALÓ HOZZÁJÁRULÁS

E könyv szerzői szerencsére elfogadták a táncra való felkérést (annak ellenére, hogy táncos kártyáik kivétel nélkül bőségesen tele vannak). A szerzők nemzetközi csoportja a módszertanok, iskolák és tudományos stílusok változatos spektrumát képviseli; a szerzők kritikusan foglalkoznak Patrick gondolataival, és azokat kiindulópontként használják, hogy továbbblendítsék a beszélgetést. Tizenöt esszéjüket három, egy-egy téma köré csoportosítottam; de Patrick saját tudományos útját, munkájának diszciplináris kereteit és fő témáinak összekapcsolódását tekintve magától értetődő, hogy ezeket a részeket nem szabad tematikusan kizárólagos silóként felfogni. A határok itt is elmosódtak; bármelyik esszé nemcsak egy, hanem két vagy mindhárom témát érinthet, amelyek a könyv fő fókuszában állnak.

Az első rész, amelynek címe: "Az összehasonlító jog hagyománya: Glenn diszciplináris beágyazottságának témáját és munkásságának útját az "összehasonlító jog" fejlődésével, történetével és jövőjével kapcsolatban. A nyitó fejezetben "How to Do Comparative Law: Some Lessons to Be Learned" című fejezetében ⁶⁸Mauro Bussani arról elmélkedik, hogy Patrick Glenn tudományos öröksége hogyan járult hozzá a (komparatív) jogról alkotott képünkhöz, a jog, a hagyomány és a kiegyezés központi fogalmaira összpontosítva. Giorgio Resta "Az "összehasonlító módszer" az összehasonlító jog gyökereinél" című írásában ⁶⁹az "összehasonlító jog" szellemi történetét vizsgálja az "összehasonlító módszer" eredeti diskurzusának néhány jellegzetes vonását vizsgálva, és különösen kiemelve, a "tudományos paradigma" fontosságát az összehasonlító jognak mint jogi kutatási tárgynak az elfogadásában, valamint azt, hogy az olyan alapvető állítások, mint a taxonómiai esszencializmus és az evolúciós determinizmus elvesztése hogyan vezette elő az "összehasonlító módszerbe" vetett hit elvesztését. E paradigmaváltás nyomán alakult ki a magánjogi mikro-összehasonlítás hagyománya - Patrick Glenn kritikája erről a hagyományról és Patrick saját makro-összehasonlító gondolkodása inspirálta John Bell elmélkedését "A mikro-összehasonlítás értékéről":⁷⁰ szerinte a konkrét problémák gondos és alapos elemzése az, amelyből megtudhatjuk, hogyan működnek *valójában* a jogrendszerek, és amely ezért értékes általános felismeréseket is képes nyújtani a jog működésével kapcsolatban.

Esin *Ortúña* fejezetben⁴ egy másik módját vizsgálja annak, hogy a mainstream összehasonlító jog hogyan reagál a társadalmi-kulturális változásokra, különös tekintettel a

az összehasonlító tudományosság összetettségét, amellyel a vegyes jogrendszerek összefüggésében találkozik.⁷¹ Michele Graziadei ezután értékeli Patrick Glenn szerepét az összehasonlító jogról folytatott beszélgetés előmozdításában és a kutatási paradigma megváltoztatásában.

⁶⁸ Mauro Bussani, e kötet 1. fejezete.

⁶⁹ Giorgio Resta, fejezet 2-ben a kötetben.

⁷⁰ John Bell, fejezet 3-ben a kötetben.

⁷¹ Esin fejezet 4-ben a kötetben.

annak feltárása, hogy mit jelent a pluralizmus mind nemzeti, mind transznacionális szinten az összehasonlító jogi tanulmányok számára. Patrick hozzájárulásának értékelését fejezetének címében foglalja össze: "A korlátok áttörése az összehasonlító jogban".⁷²

A gyűjtemény második része "A hagyomány fogalma: Patrick Glenn fogalmi keretrendszerét veszi górcső alá. A kötet e részében a szerzők célja, hogy a "hagyomány" fogalmáról, valamint annak a jogi diskurzusban betöltött szerepéről és lehetőségeiről kifejtsek álláspontjukat. A 6. fejezetben *Martin Krygier* újra felveti a "hagyomány" témáját, amellyel először az 1980-as években foglalkozott.⁷³ Üdvözlí Patrick Glenn azon döntését, hogy hangsúlyozza a fogalom jelentőségét a jog megértése szempontjából. Mégis, írja Krygier a "Túl sok információ" című fejezetében, ⁷⁴miközben el kell ismernünk, hogy még az összetett jogrendek is tipikusan hagyományok, nehezebb egyetérteni Glenn-nel abban, hogy e tény elismerésének valós következményei lehetnek a jogi és társadalmi rendek együttélésére és kölcsönös egymás mellett élésére.

Mint láttuk, Patrick Glenn szembeállította a jog "hagyományként" és "rendszerként" való felfogásának két módját, és véleménye szerint az utóbbi heurisztikus szemlélet indokolatlanul a jog statikus, reifikált és államközpontú értelmezését támogatja. A "Jogrendszerek mint jogi hagyományok" című fejezetében ⁷⁵*Catherine Valcke* igyekszik eloszlatni azt a nézetet, hogy a két nézőpont összeegyeztethetetlen; inkább a nemzeti jogrendszerek hagyományként való meghatározását javasolja, amelyet képlékeny határok jellemeznek, de mégis összhangban van a nemzetállam westfáliai felfogásával.

David Nelken "Tanulni Patrick Glenntől: hagyomány, változás és innováció" című fejezete ⁷⁶ezután közelebről megvizsgálja a hagyomány és a változás közötti kapcsolatot, és ezt a kapcsolatot igyekszik jobban megmagyarázni azáltal, hogy arra összpontosít, hogy a hagyományt hogyan hozzák létre és hogyan reprodukálják. Különösen a Talmudi jogi hagyományon belül a *Prozbul* rabbinikus újítását vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy ahhoz, hogy egy hagyományon belül változás következzen be, a változásnak nem a hagyománytól való eltérésként kell magyarázhatónak lennie, hanem inkább úgy, mint a hagyomány fenntartására és fenntartására irányuló legjobb erőfeszítések megtestesítőjének.

A jogi hagyomány kialakulásával és (újra)teremtésével kapcsolatos hasonló témákat vizsgál *Ahmed Fekry Ibrahim* "A szunnita jogi hagyomány" című fejezetében: A pluralizmus, formalizmus és reform áttekintése" című fejezetében.⁷⁷ Az iszlám jogi hagyomány jobb megértése érdekében olyan "realista" megközelítést javasol, amely túlmutat a "könyvekben szereplő jargon", a tanult jogászok eszmecseréin, és tudatosan beépíti a bírói gyakorlatot, ezáltal új utakat nyitva a jogi változások előtt is. E rész záró hozzászólásában, a "Commensurability, Comparative Law, and

⁷² Michele Graziadei, fejezet Sebben a kötetben.

⁷³ Lásd Krygier (49. sz.).

⁷⁴ Martin Krygier, fejezet 6ebben a kötetben.

⁷⁵ Catherine Valcke (57. sz.).

⁷⁶ David Nelken, e kötet 8. fejezete.

⁷⁷ Ahmed Fekry Ibrahim, e kötet 9. fejezete.

A "Konfucianus jogi hagyomány" című tanulmányában ⁷⁸Marie Seong-Hak Kim a történelmi konfucianizmusban a leszámazási tulajdon fogalmának és gyakorlatának vizsgálatát használja fel arra, hogy megvitassa Patrick Glenn hagyományról és különösen a hagyományok összeegyeztethetőségéről szóló gondolatait, és perspektívát nyerjen azokról.

A gyűjtemény utolsó része, a "Határok átlépése: A "Kulturális transzfer, jogi kozmopolitizmus és az állam felbomlása" című rész olyan témákra összpontosító esszék tartalmaz, amelyek Patrick Glenn érdeklődéséhez kapcsolódnak az "állam nélküli" szokásjogok koncepciója, a jogi ismeretek terjesztésének és az információátadásnak a mechanizmusai, és végül magának az állam fogalmának szükségtelessé válásának lehetősége iránt.

A gyűjtemény ezen utolsó részének első, "A salamancai iskola: A Common Law?" című könyvében ⁷⁹Thomas Duve arról elmélkedik, hogy Patrick Glenn a történelmi folyamatok megfigyelésével alakította ki a hagyományokról, a common law-ról és a kozmopolita államról szóló elképzeléseit - de vajon - kérdezi a szerző - mennyiben szolgálhatnak és használhatnak az ő elképzelései a jogtörténeti, és különösen a *globális* jogtörténeti kutatásoknak? A salamancai iskola példája, amelyet Glenn egykor a hispaniai társjogként jellemezett - magyarázza Duve -, megmutatja megközelítésének lehetőségeit, de egyben korlátait is.

⁸⁰Vivian Grosswald Curran "A nem közös jog" című fejezetében egy másik közös jog történetét közelíti meg, még hozzá más szemszögből: az angol közös jog kialakulását, eredetét és kontrasztját vizsgálja a kontinentális Európa polgári rendszereivel, és arra kíváncsi, hogy e közös jog története vezethet-e olyan különbségekhez, amelyek leküzdhetetlen akadályokat gördítenek egy jövőbeli európai közös jog elé. Míg Curran a hagyományok közötti növekvő kölcsönös megértésre mutat rá, *Ko Hasegawa* a következő fejezetben pontosan a kölcsönhatás e mozzanatára, a "normatív információ" egyik hagyományból a másikba való átáramlásának folyamatára összpontosít. A "The Fabric of Normative Translation" című fejezetében ⁸¹Hasegawa a "normatív átültetés" elméletének szükségességét mutatja be, és ezt a folyamatot a "jog" nyugati fogalmának japán kisajátításában és újratereztetésében látja példának.

A gyűjtemény két utolsó fejezete különösen Patrick Glenn államisággal, szuverenitással és kozmopolitizmussal kapcsolatos elképzeléseivel foglalkozik. Az "Államiság mint folyamat: The Modern State Between Closure and Openness" című írásában ⁸²Gunnar Folke Schuppert a "zárttság elemei" és a "kozmosz út" közötti feszültségek felé fordul az állam fogalmának konceptualizálásában, és kifejezetten az államok kozmopolita nyitását korlátozó folyamatok sorozatát vizsgálja.

Az utolsó szó *Neil Walkeré*. Walker rámutat Glenn pályájára, mint rendhagyó komparatista, aki a látszólagos oximoronra vonatkozó vizsgálatát a

⁷⁸ Marie Seong-Hak Kim, fejezet 10ebben a kötetben.

⁷⁹ Thomas Duve, fejezet 11ebben a kötetben.

⁸⁰ Vivian Grosswald Curran, fejezet 12ebben a kötetben.

⁸¹ Ko Hasegawa, fejezet 13ebben a kötetben.

⁸² Gunnar Folke Schuppert, fejezet 14ebben a kötetben.

"kozmpolita állam" nem eltérés, hanem komparatizmusának hihető folytatása. Glenn vizsgálata - írja Walker a "Kozmpolita kötődések" című fejezetében - erőteljes képet ⁸³fest egy olyan globális kozmpolita gyakorlatról, amely a kozmpolitizmus erősebb változatainak víziójával szemben maga nem globálisan helyezkedik el, hanem inkább különböző állami "altalajokban" gyökerezik.

VI. KOZMPOLITA BESZÉLGETÉS

De vajon hogyan reagált volna Patrick Glenn, kérdezi Walker, a nacionalista populizmus kihívására, amely a "kozmpolitizmust" kedvenc célpontjai közé sorolja? Neil Walker maga is árnyalt választ ad erre a kérdésre:

Ha még mindig velünk lenne, biztos vagyok benne, hogy sokat tudna mondani arról, hogy ilyen ellenséges körülmények között hogyan védjük és finomítjuk a kozmpolita utat, és hogyan akadályozzuk meg, hogy az eltávolodjon a horgonyaitól, miközben igyekszünk igazságot tenni azoknak a valódi aggodalmaknak, amelyekből ez az ellenségeskedés táplálkozik.⁸⁴

A kozmpolitizmust valóban súlyosan érinti a globális "nagy visszafejlődés".⁸⁵ Az újjáéledő nacionalizmus, nacionalizmus, idegengyűlölet és rasszizmus tavaszi hullámai számára a "kozmpolitan" anatómia, és természetesen gyakran használják a "gyökértelenség" vádjával együtt kifejezetten antiszemita trópusként.⁸⁶ Az ilyen kozmpolita-ellenesség nemcsak gyűlöletből és tudatlanságból fakad, hanem az irracionális kultuszából is. Amikor a felvilágosodás eszméit így szembeállítjuk a sötét ellenfelvilágosodás romboló erejével,⁸⁷ nem lehet kétségünk afelől, hogy melyik oldalt válasszuk.

- egy olyan választás, amely tükrözi Patrick munkájának szellemét és központi témáját, a

convivencia, a békés együttélés az elismerés és a tolerancia alapján.

Az is világos, hogy egy olyan "kritikai kozmpolita elméletnek", amelyenre Patrick törekedett, tovább kell mennie; ki kell terjesztenie a hatókörét, túl azon, hogy csak a nyugati ideológiákat látja harcban, túl azon, hogy ezt a feszültséget a felvilágosodás és az ellenfelvilágosodás közötti ellentétként fogalmazza meg. Olyan "alulról jövő" kozmpolitizmusokat kell felkarolnia, amelyek nem a liberális állampolgárság változataiban "gyökereznek", és nem az egyetemesség és az egyetemesség felvilágosodásbeli értékeiből erednek.

⁸³ Neil Walker, fejezet 15-ében a kötetben.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Vö. Heinrich Geiselberger (szerk.), *The Great Regression* (Polity 2017).

⁸⁶ Erről lásd például: Lars Rensmann, "The Politics of Paranoia: How - and Why - the European Radical Right Mobilizes Antisemitism, Xenophobia, and Counter-Cosmopolitanism" in Charles A. Small (szerk.), *Global Antisemitism: A Crisis of Modernity* (Martinus Nijhoff 2013) 223 és a Lars Rensmann és Julius H. Schoeps (szerk.), *Politics and Resentment: Examining Antisemitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union and Beyond* (Brill 2011); Michael L. Miller és Scott Ury, "Dangerous Liaisons[.] Jews and Cosmopolitanism in Modern Times" in Gerard Delanty (szerk.), *Routledge Handbook of Cosmopolitan Studies* (Routledge 2012). 554.

⁸⁷ Vincenzo Cicchelli és Sylvie Mesure, "Bevezetés: Vincenzo Cicchelli és Sylvie Mesure (szerk.), *Cosmopolitanism in Hard Times* (Brill 2020) 10ff.

fejlődés.⁸⁸ De ha még tovább megyünk, akkor el kell ismernünk, hogy a "gyökerezésnek", különösen az őslakosok "gyökerezésének" vannak olyan formái,⁸⁹ amelyek teljes mértékben elkerülik a nyugati képzeletet és verbalizációt - és ezért el kell ismernünk, hogy ebben az összefüggésben, Patrick Glenn *szerint*,⁹⁰ nem az univerzalizáló összehasonlíthatóság, hanem a radikális összehasonlíthatatlanság feltételezése lehet a legigazibb formája a felismerésnek.⁹¹

Az ilyen sürgős kérdésekről való gondolkodás, Patrick ötleteivel és azokon túl - kétségtelenül ez az, ahol az "igazi cselekvés" zajlik. Patrick Glenn nem csupán az "összehasonlító jog" relevanciáját tudta bemutatni azzal, hogy (bár a maga sajátos változatában) összekapcsolta azt ezzel a diskurzussal, hanem az "összehasonlító jog" tökéletes platformként szolgált számára ahhoz, hogy támadást indítson a módszertani nacionalizmus ellen, amelyben a jog szinte minden más tudományágnál mélyebben merül el. "Összehasonlító jog" néven csomagolva - szerényen és feltűnésmentesen, egyfajta trójai falóként - meglepően felforgató eszméi sokkal mélyebbre hatoltak a főáramba, mint azt a peremről jövő progresszív tudományosság általában remélni mert. Maga a "kozopolita jogtudománya" így hozzájárult a jogi diskurzus *kozopolitizálásához*; és ezzel az egész tudományágot egy kicsit közelebb lökte ahhoz, ahol a "valódi cselekvés" zajlik. Ez a gyűjtemény reméli, hogy szerényen hozzájárul ehhez a projekthez. Ezt a törekvést szem előtt tartva térjünk vissza e bevezető fejezet elejére, és a műalkotáshoz, amely, akárcsak az átgondolt tudományos munka, sokféle értelmezésre hívott meg, amelyek közül egyik sem "foglalhat itt kizárólagos és kiterjedt szállást".⁹² Mint láttuk, a *Black Whole Conference* hermetikusan zárt szféraként is olvasható, amelynek tüskéi védekezően kifelé mutatnak, hogy távol tartsák a hívatlanokat. Ugyanakkor, mint első megfigyelésünk volt, úgy is értelmezhető, mint egy olyan szféra, amely nyitott és mentes az uralkodó központi hatalomtól, egy "nyilvános szféra", amely lehetővé teszi az eszmék szabad cseréjét és kölcsönös elismerését. Bár e könyvhöz szükségszerűen kisszámú tudós járul hozzá, nem célunk egy zárt, kizárólagos kör létrehozása; e könyv nem tart igényt egy "örökség" kizárólagos folytatására. Inkább egy olyan beszélgetés folytatására törekszik, amely rezonál a témára, amellyel kezdtük, a befogadó diskurzus témájára és a "hajlandóságra, hogy részt vegyünk a Másik"⁹³: ebben az értelemben "kozopolita" beszélgetés.

⁸⁸ Lásd csak Pheng Cheah, "Cosmopolitanism" (2006) 23 *Theory, Culture & Society* 486, 491ff; Sheldon Pollack és mások, "Cosmopolitanisms" in Carole Breckenridge és mások (szerk.), *Cosmopolitanism* (Duke University Press 2002) 6; Homi Bhabha, "Unsatisfied: Laura Garcia-Morena és Peter Pfeifer (szerk.), *Text and Nation* (Camden House 1996) 191ff.

⁸⁹ Aaron J Mills, "A jog életvilágai: (2016): A mai őslakos jogrendek revitalizálásáról. 61 *McGill LJ* 860ff847.

⁹⁰ Lásd még Kim, fejezet 10ebben a kötetben.

⁹¹ Még egyszer Mills, *Miinigowiziwin* (n 55) 45.

⁹² Schu" tze (n 1).

⁹³ Hannerz (4. sz.).